

Nieuwsbrief Vriendenkring

Onderweg met Christine Gruwez

maart 2010

Omkering van de blik? Paul Klee, Walter Benjamin en de *Angelus Novus*

Over het mondig worden van de kunst (3)

Tussen 1913 en 1940, het jaar van zijn dood, schilderde of tekende Paul Klee een vijftigtal engelenfiguren, waaronder de *Angelus Novus* (1920) de meest bekende werd. Zijn bekendheid heeft deze *Nieuwe Engel* evenwel op de eerste plaats te danken aan Walter Benjamin, die in 1921 de aquarel

kon aanschaffen, wat het begin werd van zijn ononderbroken meditatieve verhouding met dit 'beeld'. De *Angelus Novus* kwam in het centrum te staan van Benjamin's filosofische beschouwingen over geschiedenis en kunst. De duiding die hij aan dit werk van Paul Klee gaf, bereikte, net zoals de aquarel zelf, de status van icoon en blijft tot op heden kunstenaars op velerlei gebied inspireren. Het is bekend dat Benjamin, voor wie de *Angelus Novus* zijn persoonlijke 'bewaar' engel werd, de aquarel met zich meenam toen hij in de late jaren dertig Duitsland voorgoed moest verlaten. Na zijn dood in september 1940, slechts enkele weken na die van Klee, kwam het werk in het bezit van Gershom Scholem, die het op zijn beurt schonk aan het Israël Museum te Jeruzalem.

Is dit wel een engel? Niets van het verhevene, het hiëratische van de engelen uit de vroegchristelijke kunst, geen spoor van het machtig-bovenaardse van de engelengestalten op een icoon, terwijl ook in ieder opzicht de stralende schoonheid, de idealiserende liefalligheid van een Renaissance engel ontbreekt.

Het hoofd is veel te groot voor het tengere, lijf. De vleugels – of zijn het toch armen? – onvolgroeid, de voeten die aan een vogel doen denken, onbestaande haast. Het gelaat is verwrongen, alsof er twee gezichten in elkaar geschoven zijn: dit van een nog onbewust kind en dit van iemand die levensmoe is. De mond is geopend. Is dit een kreet?

Maar bovenal is er de blik. Waarheen gaat deze blik? Wat houdt hem gevangen? Waarvoor deinst de engel terug? Want dit is het: een terugdeinzen! Alsof een kracht, voor ons onzichtbaar, de engel tegen iets aan drukt en er geen ontwijken meer mogelijk is.

De gestalte die Klee ontworpen heeft voor de *Angelus Novus* is precies dit: een ontwerp... In dat opzicht verschilt deze engel niet van de overige engelen doorheen zijn oeuvre. Ontwerp betekent op de eerste plaats: een aanzet vrij van de bedoeling om vast te leggen. Hoogstens een spoor van de gestiek van de engel kan een ogenblik lang worden weerhouden. Omdat het wezen van een engel 'wording' is, wordend in een voortdurende wisselende verhouding tussen twee werelden... De engel is een 'tussen', een interval tussen de klank van het goddelijke en van het menselijke, een uiterst fragiele brug tussen zijn en niet-zijn.

Het blijft een open vraag waarom Klee deze engel-gestalte de naam *Angelus Novus* heeft gegeven. Is hij 'nieuw' omdat hij op de wijze van een kind nog aan het begin staat van wat in hem wil worden? En wat kan het zijn, dat hem gevangen houdt in een ogenblik van absolute onmacht?

Walter Benjamin was in de unieke gelegenheid om gedurende bijna twintig jaar deze vragen aan de engel zelf te stellen. Wat hij als antwoorden kreeg in de loop der jaren bracht hem er toe de *Angelus Novus* een nieuwe naam te geven: *De Engel van de Geschiedenis*. De engel die kijkt in de richting van waar de geschiedenis reeds is voorbij gerold!

Maar kan het ook worden omgekeerd? De geschiedenis kijkt de engel aan! En in die omkering van de blik ligt het nieuwe, waarvoor de engel, meer nog dan voor dat wat is geschied, terugdeinst?

Christine Gruwez

Thema voor de lezing op de Vriendendag 18 april 2010 te Antwerpen
(Met dank aan de kunstenaar Henk Hage, die me op het spoor van de *Angelus Novus* zette)

'Er is een schilderij van Klee, 'Angelus Novus' genaamd. Het toont een engel die op het punt staat terug te wijken voor iets waarnaar hij staart. Zijn ogen zijn wijd opengesperd, zijn mond is geopend, zijn vleugels gespreid. Dit is hoe de 'engel van de geschiedenis' er moet uit zien. Zijn gezicht is naar het verleden gekeerd. Waar wij een opeenvolging van gebeurtenissen zien, ziet hij één enkele catastrofe, die vernieling op vernieling stapelt en hem dit voor de voeten gooit. De engel zou willen blijven, om de doden te doen ontwaken en om datgene wat is vernield, weer heel te maken. Maar er blaast een stormwind vanuit het Paradijs die zijn vleugels in de greep houdt, een storm zo sterk dat hij ze niet langer sluiten kan. De storm drijft hem onweerstaanbaar de toekomst in, waarnaar hij met de rug gekeerd staat., terwijl de brokstukken van de vernieling zich opstapelen tot in de hemel. Wat we vooruitgang noemen is deze storm.'

Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften I*,
Suhrkamp Verlag, 691-704.

Verslag Vriendenuitstap

zondag 24 januari 2010

Op zondag 24 januari 2010, de dag van de Vriendenuitstap van onze Vriendenkring, lag er sneeuw in Amsterdam. De hele stad was één Breitner-schilderij en ondanks de gladheid waren er heel veel vrienden op weg gegaan naar Huis Marseille, een schitterend 18e-eeuws pand aan de Keizersgracht, nabij de Leidsegracht. Als je daar de buitentrap betreedt, zwaait de voordeur al open. Dat geeft een ongekend gevoel van gastvrijheid. Kennelijk zijn we hier welkom! Beneden in het souterrain wachtte ons koffie/thee enz., veel geanimeerde gesprekken en onverwachte ontmoetingen. Er moesten stoelen bijgezet, op zo'n toeloop was niet gerekend!

Aan de muren hingen een aantal van de indrukwekkende foto's van Burtynsky, de Canadese fotograaf die al meer dan 10 jaar de wereld afreist om de gevolgen van olie op onze samenleving vast te leggen. Het zijn niet alleen angstaanjagende beelden, maar ook heel intrigerend. In 2 groepen ging Christine na haar lezing (zie elders in deze nieuwsbrief) met ons langs de tentoonstelling en probeerde ons in te voeren in een heel bijzondere manier van kijken. De tentoonstelling was heel dramatisch opgebouwd met de meest apocalyptische

beelden op de bovenste verdieping. Telkens kon je vanuit de zalen – de ene ruimte van het monumentale pand is nog mooier dan de andere – op de besneeuwde, verstilde tuin kijken met achterin een elegant tuinhuis, waar ook nog foto's van Burtynsky en een film van de totstandkoming van de grote stuwdam in China te zien waren.

"Het waren heel bijzondere foto's – pregnant en schrijnend in hun realisme, en toch verteerbaar door hun schoonheid en hier en daar lichte toets van humor. Deze fotograaf laat ons zien: dit is het. Maar hij laat het ons zo zien, dat we er niet voor weglopen, dat we er überhaupt kunnen en willen naar kijken." (An Notebaert)

Iedereen was geboeid en getroffen door deze beelden en de meesten van ons moesten bekennen dat ze anders nooit naar deze tentoonstelling waren gegaan. Zo zie je maar weer, dat je *Onderweg* met Christine Gruwez de meest verrassende en verrijkende ervaringen op kunt doen!

Mocht u deze keer niet hebben kunnen komen, laat volgend jaar deze kans niet voorbijgaan. Zorg in ieder geval op zondag 18 april in Antwerpen te zijn voor de Vriendendag.

Margriet Idenburg

• Antwerpen, zondag 18 april 2010 •

Derde Vriendendag van de Vriendenkring *Onderweg met Christine Gruwez*

Voor de tweede keer reizen wij af naar de stad aan de Schelde, Antwerpen, de dynamische havenstad in België. De vorige vriendendag in de Hiberniaschool, op de dag af een jaar geleden, staat ons nog helder voor de geest. In de hoop dat meer vrienden van Christine uit de zuidelijke contrèien de weg naar Antwerpen zullen weten te vinden en vanwege de grote gastvrijheid die de noordelijke Nederlanders hebben mogen ervaren, heeft de initiatiefgroep ervoor gekozen de plek van samenkomst niet te veranderen. Ook dit keer zal Christine voorafgaande aan het officiële Vriendendag-programma twee groepen rondleiden in een museum, en wel Museum Mayer van den Bergh, een van de parels van de Antwerpse musea.

Door zijn intieme en authentieke sfeer is het wellicht minder bekend bij het grote publiek. Na de dood van collectioneur Fritz Mayer van den Bergh (1858-1901) liet zijn moeder het huidige museum in neogotische stijl bouwen om er zijn collecties in onder te brengen. Het patriciërshuis, een levensdroom van haar zoon, herinnert aan Antwerpens Gouden Eeuw. De kunst van de Nederlanden uit de late middeleeuwen en de renaissance (14^e tot 16^e eeuw) had zijn speciale belangstelling.

De verzameling is erg gevarieerd, maar het bekendste werk is ongetwijfeld *Dulle Griet* van Pieter Breughel de Oude uit 1562. Fritz Mayer van den Bergh ontdekte het op een veiling in Keulen, waar niemand belangstelling had voor het "spookachtige landschap". Hij kocht het paneel voor een prikje en kon het enkele dagen later identificeren!

An Notebaert na haar bloemenhuldiging tijdens de Vriendendag van 2009

Programma

In de morgen zal Christine twee groepen rondleiden in Museum Mayer van den Bergh, Lange Gasthuisstraat 19, 2000 Antwerpen – tel. 0032 - 3-232 42 37. 11.00 uur en 12.00 uur. (Bij uw opgave graag gewenst tijdstip vermelden!)

Metro: 2, 3, 5, 15 (Meir), 7, 8, (Oudaen/Mechelseplein)12, 24 (Nationale Bank).

P-route: Parking Arenberg en Oudaen.

Middagprogramma

Hiberniaschool, Volksstraat 40, B 2000 Antwerpen

13.30 – Onthaal in de foyer van de Hiberniaschool

14.00 – Woorden van welkom door zuid en noord

14.10 – Muziek

14.15 – Lezing van Christine *Over het mondig worden van de kunst: Angelus Novus (Paul Klee) en de 'Engel van de Geschiedenis'.*

15.15 – Nagesprek in kleine "gemengde" groepen met thee en koffie.

16.00 – Berichten vanuit de Ionastichting en afsluiting.

16.15 – Receptie met kleine spijzen en dranken.

17.00 – Vaarwel!

Wij hopen en verwachten dat deze tweede dag in Antwerpen minstens zo intens zal zijn als vorig jaar en wij zien er naar uit nog weer meer nieuwe gezichten te zien in de kring van Vrienden rond Christine Gruwez.

Tot zondag 18 april 2010!

Namens de initiatiefgroep,
An Notebaert en Christine Geertsema.

Aanmelden voor de Derde Vriendendag kan bij
christine@iona.nl en
annotebaert@gmail.com

Routebeschrijving naar beide bestemmingen vanaf het Centraal Station

- **Museum Mayer van den Bergh - Lange Gasthuisstraat 19:** neem in het Centraal Station de metro 2, 3, 5 of 15 tot aan de halte Meir – verder te voet (een kleine 10 minuten stappen): afslaan in de Huidevettersstraat, en vervolgens in het verlengde daarvan in de Lange Gasthuisstraat
- **Hiberniaschool - Volkstraat 40:** neem in het Centraal Station metro 2, 3, 5, of 15 tot aan de halte Groenplaats - daar overstappen op tram 8 tot aan de Volkstraat.

Van het Museum naar de Hiberniaschool - lopend of met de auto:

1. Vertrek in zuidelijke richting op de Lange Gasthuisstraat naar Arenbergstraat – 67 m
2. Flauwe bocht naar rechts om op de Lange Gasthuisstraat te blijven – 46 m
3. Sla rechtsaf bij Boogkeers – 58 m
4. Weg vervolgen naar Rosier – 0,2 km
5. Sla linksaf bij Begijnenstraat – 0,3 km
6. Sla rechtsaf bij Kronenburgstraat – 0,3 km
7. Sla linksaf bij Volkstraat

U vindt uw bestemming rechts – 0,2 km

Volkstraat 40
2000 Antwerpen, België

Beste vrienden van Christine,

Het voorjaar breekt eindelijk door en voor de vriendenkring betekent dit dat de activiteiten ons ook weer vriendelijk toelachen en wij vanuit het secretariaat onze dienstbaarheid aan Christine graag weer willen tonen.

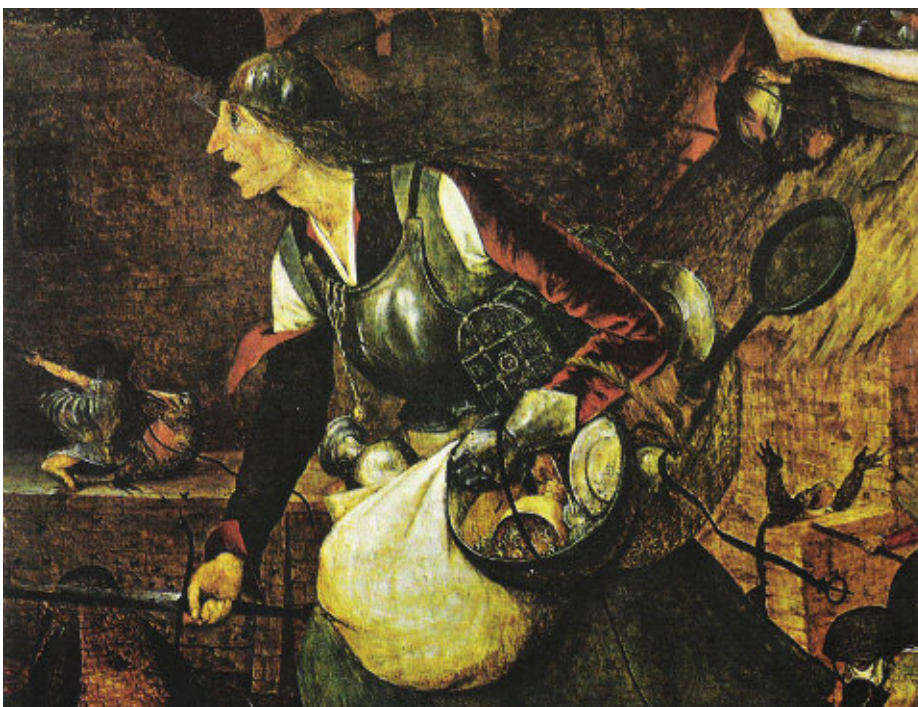
Tijdens de laatste vergadering van de initiatiefgroep hebben we lang gesproken over de zorgwekkende financiële situatie, zoals beschreven in de laatste nieuwsbrief. Op dat moment (24 januari) kon ik tot grote vreugde van eenieder melden dat het tekort over 2009, op € 4800,- na, geheel gedekt is. Een fantastisch resultaat waar we u allen zeer erkentelijk voor zijn.

Nu zijn we opgewekt vooruit aan het kijken en hopen dat we met elkaar lering kunnen trekken uit het verleden jaar.

Uw lidmaatschap van de vriendenkring maakt het mogelijk dat we de activiteiten, zoals beschreven in deze nieuwsbrief, kunnen realiseren. Ik zou u willen oproepen om in dit voorjaar (liefst voor de maand juni) uw bijdrage te voldoen. Voor mensen met een automatische overschrijving loopt dit als vanzelf. Alle anderen zou ik willen oproepen om hier naar te kijken en uw bijdrage eerder te voldoen.

Tot dit moment is er voor 2010 € 2900,- overgemaakt en al ca. € 24.000,- uitgekeerd. Dit zijn voornamelijk de vooruit betaalde salariskosten voor Christine en An Notebaert. In het totaal hopen we opnieuw € 35.000,- bijeen te brengen. Een ander voornemen is dat we na juni de leden die nog niet betaald hebben, aan zullen schrijven om hen te herinneren aan het betalen van hun lidmaatschap. We hopen dat dit resultaat zal hebben. In de volgende nieuwsbrief zal ik u hier graag over berichten.

Met vriendelijke groet en hopelijk tot ziens op de vriendendag op 18 april,
Namens het secretariaat, Ignaz Anderson

Fragment van *Dulle Griet*

Over het mondig worden van de kunst

Fotografie en Beeld Edward Burtynsky

Samenvatting van de inleiding voor het bezoek met de Vrienden aan de tentoonstelling 'OIL' van de Canadese fotograaf Edward Burtynsky in Huis Marseille, Amsterdam.

Foto's maken deel uit van de wereld van de beelden en een tentoonstelling als deze is een mooie gelegenheid om het onderzoek verder te zetten naar het wezen en het statuut van een beeld, een onderzoek dat al een eerste keer met de 48 portretten van Richter aan de orde was (De Pont, Tilburg, januari 2009).

Beelden beperken zich niet tot visuele weergave (visual arts). Ook een woord, een klank kan een beeld zijn. Een visuele weergave kan een beeld zijn. Maar niet alle picturale voorstellingen zijn ipso facto een beeld.

- Het beeld (image) is drager van een werkelijkheid die het zelf niet is.
- Een plaatje (picture) is er omwille van zichzelf.

Wanneer het nu om een beeld gaat zijn er twee grote categorieën te onderscheiden:

- Het beeld verwijst naar een werkelijkheid die vooraf gegeven is. Bijvoorbeeld een foto van een boom in een park *is* die boom niet, maar verwijst ernaar, als naar een realiteit die eraan voorafgaat.
- Het beeld verwijst naar een werkelijkheid, die nog moet ontstaan. In dit geval heeft het beeld de macht om een realiteit tegenwoordig te stellen, die het uiterste zelf niet is. Maar als beeld is het de drager van deze aanwezigheid. Het typevoorbeeld voor deze categorie van beelden is de icoon. (Dit wil niet zeggen dat alle iconen 'images' zijn. Sommige, maar dit is de minderheid, zijn 'pictures'. Er is geen aanwezigheid.)

Er zijn dus beelden die ten opzichte van een reeds voorgegeven werkelijkheid een mimetische rol vervullen.

Ze geven weer, (letterlijk: bootsen na) wat er reeds is. En er zijn beelden die bij machte zijn een realiteit tegenwoordig te stellen. Waarbij het gaat om een praesentia realis. Maar beide categorieën verhouden zich zo tot de werkelijkheid dat ze deze zelf niet zijn.

Het beeld, zoals het verschijnt in de fotografie en in de film, roept meteen een aantal spannende vragen op. Is niet juist bij uitstek een foto of een filmbeeld een weergave van een voorgegeven realiteit?

Andreï Tarkovski, een van de grootste filmmakers van de voorbije eeuw (onder andere: *La Passion de Andrej Roeblov*, waarin het thema van de iconen centraal staat) schreef over het beeld:

'L'image est une impression de la vérité'

'Het beeld is een afdruk van de waarheid, waarbij De Heer ons een ogenblik lang toestaat dat onze blinde ogen ziende worden.'

Voor Tarkovski is ieder waarachtig beeld een 'oponthoud' in de tijd. Het doorbreekt de lineaire ketting van oorzaak en gevolg. Oorzaak en gevolg bijvoorbeeld in de betekenis van: eerst is er dit stukje voorgegeven werkelijkheid en nadien kan er een foto van genomen worden. In een beeld stromen verleden, heden en toekomst samen en wordt de lineaire tijd opgeheven. Er wordt een wig gedreven in het lineaire tijdsbeleven van eerder en later. En in die vrijgekomen tijd-ruimte kan een beeld tegenwoordig stellen, wat het zelf niet is.¹

Het is tevens een oord van transparantie, want doorheen het beeld spreekt een werkelijkheid die groter is dan het beeld zelf, waardoor het beeld 'doorlaatbaar' wordt.

Filmbeelden, een weergave van een voorgegeven realiteit?

Links: *Vivre sa vie* van Jean-Luc Godard. Rechts: *Stalker* van Andreï Tarkovski

In de menselijke ervaring is dit 'doorlaatbaar' worden, dit 'doorschonen' worden van de opaciteit van het bestaan niets anders dan de ervaring van geluk.

Reeds in 1977 schrijft Edward Burtynsky over de intrede van het thema 'OIL' in zijn kunstenaarschap als over een 'epiphany'. De beelden die hij aan dit thema zal wijden (van de ontginning, via raffinaderijen, naar verwerking in de autoindustrie en andere, en tenslotte het ontmantelen van olievrachtschepen aan de golf van Bengalen) laten ook zien hoe hij zoekt om het strikt mimetisch-verwijzende van zijn foto's te doorbreken. Dit zoeken overstijgt iedere verklaring van technische of inhoudelijke aard.

Het beeld heeft nog een lange weg voor zich. Uiteindelijk beweegt het zich naar dit punt toe, waarin alle

beelden in één enkel beeld zullen worden opgenomen. Niet opnieuw, maar nieuw.

Jacques Rancière in verband met de toekomst van het beeld citeert Jean-Luc Godard, filmmaker en theoreticus van de Nouvelle Vague: 'Dit uiteindelijke beeld, waarin alle beelden zullen worden in opgenomen en vervat, kan pas aan het einde der tijden komen, als een wederopstanding van de beelden in dit ene Beeld, dat de Zoon is.'²

Beelden onderweg naar hun uiteindelijke wederopstanding, als een element van het mondig worden van de kunst.

Christine Gruwez

¹ Andreï Tarkovski, *Lumière Instantanée*, Philippe Rey, 2004, ISBN 2-84876015-x.

² Jacques Rancière, *The future of the Image*, Vergo, London-New York, 2007, ISBN 978 184 4671076.

Voortgangsbericht proefschrift

Het kunnen deelnemen aan de *International Conference for Manichaeic Studies* te Dublin (september 2009) bracht met zich mee dat een belangrijke verdere stap in de behandeling van het thema 'Kunst en dualisme in Mani's openbaring' kon genomen worden. Dit is grotendeels te danken aan sommige bijdragen die ik op het Congres had kunnen bijwonen. Maar ook uit de noodzaak een duidelijker argumentatielijntje uit te stippelen.

In overleg met Hans van Oort heb ik besloten om een iconografisch motief, dat een grote rol speelt zowel in de picturale kunst van de manicheërs als in de manichese literatuur centraal te stellen. Het gaat om het motief van de boom, een beeld dat drager is van meerdere betekenissen. Het kan gaan om de boom die vruchten voortbrengt tegenover de boom die onvruchtbaar blijft. Het kan ook de levensboom zijn, de boom van het Paradijs. En tenslotte kan het ook de bloeiende edelsteenboom zijn, een beeld voor Mani en zijn gemeenschap.

Dit motief van de boom zoals het in de manichese kunst verschijnt, biedt de mogelijkheid om vanuit verschillende invalshoeken aan te tonen dat het beeld en het woord een evenwaardige rol vervullen in de verkondiging van Mani's leer. Deze evenwaardigheid is een eigen kenmerk van de rol en de functie van de kunst in het manicheïsme.

Als eerste stap in deze nieuwe wending heb ik een overzicht gemaakt van de stand van onderzoek inzake

manichese picturale kunst. Enerzijds gaat het om de kunstvoorwerpen als dusdanig, anderzijds ook om vermeldingen en verwijzingen in de manichese geschriften en in de teksten van niet-manicheërs. De verschillende vormen van manichese kunstvoorwerpen, zoals miniaturen, boekverluchting, schildering op textiel zijn in recente jaren, onder andere door de Amerikaanse onderzoekster Zsuzsanna Gulacsi, systematisch gecatalogiseerd geworden, waarbij gebruik is gemaakt van digitale technieken om bijvoorbeeld – en met goed gevolg! – een boekfragment te reconstrueren. Ook werden criteria ontwikkeld om met zekerheid een fragment als manichese te kunnen identificeren.

Tot op heden ten dage echter is er nog geen systematisch overzicht geboden van de bestaande teksten die naar manichese kunstopvattingen en manichese kunsttoepassing verwijzen.

In de vorige Nieuwsbrief heb ik ook iets meegedeeld over de recent in Japan ontdekte schilderijen op zijde (van Chinese herkomst, 14^e eeuw) die door Prof. Yoshida e.a. als manichese werden geïdentificeerd. Dit is een van de gegevens die het onderzoek naar het Manicheïsme in het algemeen en naar de manichese kunst zo spannend maken. De reeks ontdekkingen gaat nog steeds onverminderd door.

Christine Gruwez, maart 2010

Colofon

Deze Nieuwsbrief is een uitgave van de Iona Stichting
Initiatiefgroep van de Vriendenkring: Peter en Margriet Idenburg - de Savornin Lohman,
Tetje van Wageningen - van Osselen, Dolf van Aalderen, Michiel ter Horst en Ignaz Anderson
Eindredactie: Margriet Idenburg
Grafische vormgeving: Gerard Bik BNO
Foto's: iona archief
Oplage 450 ex.
De volgende Nieuwsbrief verschijnt najaar 2010

Iona Stichting
Herengracht 276
1016 BX Amsterdam
Tel: +3120 6233 353
Fax: +3120 6274 856
E-mail: iona@iona.nl
Web: www.iona.nl
ING: 14.27.404 o.v.v. Vriendenkring Christine